

TADEJ PRAPROTNIK¹

E-romance

Izvleček: V članku se ukvarjamo s problematiko vzpostavljanja in ohranjanja *on-line* odnosov, zlasti v klepetalnicah, diskusijskih forumih ali po elektronski pošti. V članku so nanizani različni primeri vzpostavljanja in ohranjanja *on-line* odnosov, ki se spričo vsaj deloma drugačnega komunikacijskega konteksta (anonimnost, odsotnost nekaterih elementov normalne konverzacije) razvijajo tudi v nekoliko drugačno smer kot klasična ljubezenska ali prijateljska razmerja. Avtor se sprašuje, ali ne prihaja v virtualnem prostoru do svojevrstnega procesa pasivizacije ljubezenskih partnerjev, ki lahko nekatere težave, ki zadevajo medsebojno razmerje, enostavno pripišejo omejujočemu mediju, po katerem formirajo svoje odnose.

Gljučne besede: računalniško posredovana komunikacija, *on-line* odnosi, klepetalnice, e-forumi, elektronska pošta, komunikacijski kontekst

UDK 316.77

E-Romances

Abstract: The article deals with the issue of establishing and maintaining *on-line* relationships, especially in chat-rooms, discussion forums or by electronic mail. The topic is illustrated with a number of examples. Due to the (at least partly) different communication context (anonymity, the absence of some elements of normal, face-to-face conversation), such relationships tend to develop in a slightly different way than the classic face-to-face love-affairs or friendships. The author suggests that *on-line* partners may experience a process of passivisation, since conflicts can be ascribed simply to the limiting medium (i.e. computer-mediated communication).

Keywords: computer-mediated communication, *on-line* relationships, chat-rooms, e-forums, electronic mail, communication context

¹Dr. Tadej Praprotnik je docent in raziskovalec na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani. E-naslov: praprotnik@ish.si.

REDUCIRANOST RAČUNALNIŠKO POSREDOVANE KOMUNIKACIJE KOT PRIVLAČNOSTNI ELEMENT *ON-LINE* SOCIALNE INTERAKCIJE: ALI MANJ POMENI VEČ?

“Sem moderen moški, ki gre v korak s časom, zato je računalnik moje okno v svet. Kot čedalje več tipov, ki jih poznam, se tudi sam rad odločim za virtualno različico seksa, ki prinaša številne prednosti pred ‘živim’ udejstvovanjem. Lahko si privzameš takšno (spolno) identiteto, kakršno si od nekdaj želiš, če pa je tudi ptička za drugim računalnikom podobno domiselna, lahko tovrstne seksualne perverzije občutno presežejo živo izkušnjo. Živel kiberseks!”²

Uporaba računalnikov za vzpostavljanje intimnih odnosov je seveda relativno nov pojav, vsekakor pa vsaj za nekatere izrazito razburljivo doživetje, enako močno kot doživljanje fizične interakcije in odnosa. Na internetu lahko namreč povsem anonimni posamezniki vstopijo v naše življenje, ne da bi bili fizično navzoči. V tem procesu tudi nastopi element domišljije, ki je lahko tudi privlačnostni element virtualnega prostora. To idejo smo jedrnatno izrazili v naslovu poglavja: *manj je več*.

V virtualnem prostoru interneta se nekateri ljudje tudi hitreje zaljubljujejo. To stališče lahko slišimo ali preberemo marsikje. Je to zlasti značajska lastnost nekaterih posameznikov? Več interpretacij je nagnjenih v smer, da je pozitivna okoliščina prav odsotnost nekaterih socialnokontekstualnih elementov. Tu sicer po eni strani zadenemo ob teorijo redukcije socialnokontekstualnih znakov/signalov (angl. *reduced social context cues*),³ vendar pa je bistvena prav izpeljava, ki jo pripišemo temu manku. Ali manko nekaterih elementov normalne komunikacije zares omejuje razvijanje odnosov? Če pogledamo dejanske prakse, ugotovimo, da

² Grega, 35 let, komercialist; anketa o moških spolnih fantazijah: “Od pasov za nogavice do kosmatih nožnih palcev”, *Viva*, št. 79, leto VIII.

³ Za računalniško posredovano komunikacijo naj bi bilo po eni razlagi značilno prav to, kar teoretiki in teoretičarke imenujejo redukcija socialnokontekstualnih znakov (angl. *reduced social context cues*), van Dijk, 1999, 16. Neverbalni in kontekstualni znaki, ki so značilni za tradicionalno neposredno komunikacijo, namreč bolj ali pa manj manjkajo in zato ta oblika komunikacije vsebuje manj informacij kot neposredna komunikacija. Z vidika kontekstualnih in vizualnih znakov naj bi bila računalniško posredovana komunikacija reducirana, zato naj bi bila manj osebna in manj prilagodljiva. Nekaj podobnega trdi tudi tako imenovana teorija socialne prisotnosti (angl. *social presence theory*), ki poudarja sociabilnost, toplino, prisotnost osebnih informacij in občutljivost neposredne komunikacije, vse te lastnosti pa naj bi drugi mediji omogočali samo v omejenem obsegu, van Dijk, 1999, 15.

lahko tovrstni manko uporabniki presežejo in tudi v tem okolju zadostijo svojim (komunikacijskim) potrebam ali domišljiji. Osnovna linija interpretacij pelje v smer, da odsotnost širših socialnokontekstualnih elementov in anonimnost spodbujata intenzivnejše zamišljanje partnerjev, kot pa se to dogaja v neposredni interakciji. Zakaj obstaja v virtualnem prostoru interneta tako veliko *on-line* ljubezni, veliko flirtanja v klepetalnicah? Ali je kakšna razlika med spletno ljubeznijo in neposrednimi zmenki?⁴

Za nekatere je opolzko klepetanje ali izmenjava romantično obarvanih sporočil zlasti oblika rekreacije oziroma zabave. Za druge je tovrstno udejstvovanje resna zadeva, in zato nekateri internet uporabljajo kot dobrodošlo pomoč pri navezovanju stikov, ki se lahko kasneje prelevijo v neposredna srečanja iz oči v oči.

Skeptiki razumejo spletno ljubezen kot hladno, računalniško posredovano napačno ljubezen, ki uničuje vse tisto, kar velja za avtentično in za vrednoto v medsebojnih odnosih. Seveda taka trditev že *a priori* predpostavlja, da obstaja nekakšna univerzalna Vrednota in avtentično doživljanje odnosa in da obstajajo za selekcioniranje pravih stvari od napačnih nekakšni kazalci, s katerimi merimo. Po drugi strani tudi vemo, da smo ljudje simbolna bitja in da je za naše doživljanje sveta pomembna ravno sposobnost, da upomenimo stvari, da dogodkom ali odnosom pripišemo pomen, ki je neodvisen od dogodka ali odnosa samega.⁵ Ljudi, stvari ali pa medsebojnih odnosov nimamo radi (zgolj) zato, ker so dobri ali lepi, dobri in lepi so v pretežni meri zato, ker jim mi pripišemo takšen pomen. Prav zato je lahko tudi spletna ljubezen, ki ohranja svoj odnos zgolj v virtualnem prostoru, še kako resnična, kar so dokazali tudi primeri, ko se ljudje znajdejo pred dilemo, ali naj obdržijo *off-line* odnos ali naj ga nadomestijo z novim *on-line* odnosom. Če torej posamezniki definirajo ta tip elektronske ljubezni kot realen, lahko ta postane realen tudi v svojih posledicah. Da je problematika razumevanja spletne ljubezni pravzaprav problematika pripisovanja pomena nekemu

⁴ Benschop, 2004.

⁵ Mirjana Nastran Ule v svoji knjigi *Sodobne identitete: v vrtincu diskurzov* predstavlja različna pojmovanja in interpretacije pojma identitete, v poglavju "Konstrukcija identitete v interakcionističnih teorijah" pa navaja tudi osrednji pojem Meadove teorije identitete, to je pojem družbenega delovanja. Za našo razpravo je lahko pomenljiva naslednja trditev: "Ne živimo neposredno v svetu stvari, dogodkov in dejanj, temveč v svetu pomenov, ki jih imajo te realnosti za nas. Šele z zaznavanjem teh pomenov dobimo interpretacijo lastnih in tujih dejanj in glede na to interpretacijo oziroma definicijo tudi delujemo." Nastran Ule, 2000, 163–164.

odnosu, nam lahko najlažje ilustrira situacija varanja. Kako bodo posamezniki opredelili s spolnostjo obarvano komunikacijo, ki so jo izvajali na internetu z neznancom? Kako jo bo opredelil aktivni člen, torej tisti, ki je varal, in kako jo bo opredelil prevarani, njegov *off-line* partner?⁶ Za dodatno ponazoritev naj citiramo še eno misel, ki zadeva vprašanje *on-line* odnosov: “*When you think about online relationships and how do you view them? Do you see them as relationships filled with emotion, productivity, intimacy and communication or do you view them as relationships with about as much interpersonal communication as standing with strangers on a bus, or asking paper or plastic when you check out at the grocery store? More and more of research is moving away from this impersonal notion and towards an idea that online relationships do have meaning for its participants.*”⁷

ČAKAJOČ NA LJUBIMCA/LJUBIMKO

Učinek anonimnosti ima torej poleg demokratizacijske plati (odsotnost socialnih in vizualnih znakov/informacij o pošiljatelju sporočila zmanjšuje vpliv socialnega pritiska na posameznika) vsaj še eno plat: odsotnost teh informacij je namreč pogoj za razraščanje domišljije uporabnikov.

Anonimnost je tudi privlačnejša plat računalniško posredovane komunikacije. Neka udeleženka pravi, da svoje identitete ne skriva zato, ker bi se bala stikov z drugimi ljudmi, ampak zato, ker je anonimnost del magije same.⁸ Prav tako nekateri trdijo, da je prišlo v polju interneta do svojevrstnega obrata, saj sama možnost satisfakcije (primer so seksualne igrice) velja za dejansko satisfakcijo. Kot so v razgovorih povedali nekateri aktivni udeleženci seksualnih igric na francoski predinternetski mreži *Minitel*, bistvo in draž igre ni v tem, da nekoga spoznaš in z njim nekaj dejansko počneš, ampak je tipkanje in razkrivanje lastnih fantazij samo po sebi velika fascinacija. V tem smislu naj bi sama možnost že povzročila dejansko satisfakcijo. Sama ideja torej, da si zmožen nekaj uresničiti, a tega ne narediš, ti daje več zadoščenja kot pa dejanska izvedba. V klepetalnicah ali e-forumih nikoli ne greš “do konca”, ampak zgolj ponavljaš neki tip igre. Vseskozi najavljaš, a nikoli ne izvedeš.⁹

⁶ V nekaterih državah je dejstvo, da partner veliko časa preživi na internetu, že zadosten vsebinski argument za sprožitev ločitvenega postopka.

⁷ Anstey, 1999, 9.

⁸ Baym, 1998a, 55.

⁹ Poster, 1998, 191–192.

Če drži, da udeleženci tovrstne interakcije pravzaprav ne potrebujejo partnerjev, s katerimi bi nekaj počeli, ampak zgolj razkrivajo svoje fantazije, bi lahko trdili, da je potreba po partnerju oziroma sogovornu zgolj potreba po poslušalcu. Svojih fantazij in neuresničenih želja namreč posamezniki ne morejo razkrivati pred sabo. Drugače pa je, če njihovo razkrivanje in izpovedovanje spremlja nekdo drug. Šele pod tem pogojem se posameznikove želje dejansko razkrivajo. Te so torej intersubjektivne; dokler jih nihče ne opazi, jih ni. Hkrati pa lahko rečemo, da ta napetost, ki jo vzdržujejo sogovornici z razkrivanjem, ohranja napetost komunikacije, ohranja poslušalčevo prisotnost, ki jo govorec potrebuje, kar pravzaprav zopet pomeni – da si želi komunikacije.¹⁰

Odsotnost oziroma manko informacij o sogovornu lahko seveda povzroči tudi razočaranje, če se s svojim virtualnim ljubimcem ali ljubimko posamezniki srečajo iz oči v oči. Za razočaranje je lahko pravzaprav kriva oseba sama, ki ob odsotnosti fizične in siceršnje mentalne podobe idealizira svojega virtualnega partnerja/partnerko.

Idealizacija je namreč bistveni element romantične ljubezni, kjer je možno partnerja poljubno skonstruirati. Njegovo podobo in značaj lahko prilagajamo lastnim željam. Kje drugje je to lažje kot prav v virtualnem okolju? Tu si lahko posameznik svobodno slika partnerjevo fizično in mentalno podobo. Zanimiv je primer neke ženske, ki (si) je izmenjavala veliko zelo intimnih in seksualno obarvanih sporočil po elektronski pošti s kolegom iz sosednjega oddelka velike korporacije. Njun dialog je postajal vsak dan bolj ekspliciten. Vsakič, ko je na zaslonu zagledala e-naslov svojega partnerja, ki je napovedoval novo sporočilo, je – kot je pripovedovala – skoraj doživela orgazem. Vendar pa je v realnih stikih s tem moškim na hodnikih korporacije, kjer sta se srečevala, vse ostajalo popolnoma enako. Sama se je ob teh srečanjih zelo vznemirila, on pa je bil videti popolnoma ravnodušen. Ko ji je bilo dovolj te bizarne igre, je nekega dne moškega potegnila v svojo pisarno in ga vprašala, ali bosta tudi realno začela “hoditi skupaj”. Njegov odgovor je bil precej presenetljiv: “Ne vem, kaj naj rečem. Mogoče ja, mogoče ne. Ali ne moreva samo nadaljevati te najine e-romance?”¹¹ Se je ta moški česa bal?

¹⁰ Praprotnik, 2003, 46–47.

¹¹ Chenault, 1998, 7. Lesley Dornen v tem primeru navaja žensko z imenom Vicky, ki se je zapletla v to pisarniško romanco in ta ženska opisuje ravnodušnost svojega on-line partnerja z naslednjimi besedami: “*Every day our dialogue got more explicit. When that message sign blipped, I’d be practically orgasmic. I’d see him in the hall and blush like crazy, but he’d be totally normal. Rocklike. It was bizarre!*” Chenault, 1998, 7.

Se je morda bal, da bodo realni zmenki skazili podobo, ki si jo je ustvaril o svoji dopisovalki? Ali gre za to, da ni želel iti "do konca", da je torej nenehno proizvajal oziroma ohranjal manko, ki ga je prav kot tak – torej kot manko dokončne realizacije – še najbolj osrečeval in mu pravzaprav zadovoljeval (vse) želje?¹² Če upoštevamo trditev, da ima sama možnost zadovoljitve funkcijo zadovoljitve, lahko trdimo, da posamezniku pravzaprav ni toliko do prave ljubezni, ki jo čaka, tesnoba ne nastopi, ker mu objekt, razlog želje zmerom manjka, kajti "želja ni želja objekta, ampak želja manka objekta, objekta kot manka; je želja najti objekt kot manko."¹³ Kako lahko to uspe subjektu? "Zadostiti želji pomeni ohraniti željo odprto. Da pa bi bila želja zadovoljena in ostala hkrati odprta, bi morala najti objekt, ki reprezentira, še bolje, ki je sama odsotnost objekta. Pravi objekt želje, objekt/razlog želje, je objekt kot manjkajoč, manko objekta kot objekt."¹⁴

Težave pa so lahko tudi drugačne narave. Obstajajo številna pričevanja, da se je ob prvem neposrednem srečanju izgubila vsa "kemija", ki se je prej napletla v glavah *on-line* partnerjev. Navedli bomo tipičen opis tovrstne izkušnje: "Denise, 23, connected with David, 34, through an Internet dating service. After two months of 'heavy netting', she arranged to meet him in the flesh. But what sizzled on-line fizzled face-to-face. 'I was running out of ways to talk about the weather,' she says."¹⁵

V tem primeru si je ženska pravzaprav kar sama naredila največ škode. Verjetno bi bilo bolje, če bi svojega lastnega "Godota" zadržala v *on-line* odnosu. Z srečanjem v živo pa je pravzaprav kar sama "ubila" svojega bolj ali manj idealiziranega partnerja. To stališče bomo skušali še nekoliko pojasniti.

¹² Za primerjavo naj navedemo citat iz Dolarjevega članka *Interpasivnost*, 1997, 21: "Če je želja res obramba pred užitek, potem je ena od možnih poti obrambe v tem, da užitek preložimo na drugega. Obstoji bližnjica, ki vodi od 'Drugi uživa, torej bi rad užival tudi jaz' do 'Drugi uživa, torej hvala Bogu meni ni treba, kakšno olajšanje!' Naj *la clacque* počne tisto, kar tako ali tako domnevamo, da počne, tj. uživa – namesto nas. Naj video sam gleda moje najljubše filme, ker drugače bi jih moral gledati sam, kar bi bilo nevzdržno. Vnaprej lahko slutim razočaranje, ki bi ga to prineslo; vnaprej vem, kako bi nikoli ne mogel biti na višini domnevnegažitka. S tem, da prepustim zadovoljitev drugemu, lahko še naprej upam in domnevam, da obstoji zadovoljitev želje. Če pa bi moral uživati sam, bi se upanje razblinilo, in če drugi uživa zame, lahko tako vzdržujem svojo željo kot obrambo pred užitek, v skladu z osnovno naravo želje."

¹³ Riha, 1997, 4.

¹⁴ Riha, 1997, 4.

¹⁵ McLean, 2004, 6.

Kot je namreč sovražnik lahko samo anonimni sovražnik, saj ga prav kot takega (kot anonimnega) lahko konstruiramo in si ga kot anonimnega (na neki način virtualnega) najlažje predstavljamo, velja lahko tudi za prijatelja. Tudi tega si – kar zadeva virtualni svet – lažje predstavljamo in ga lažje idealno tipsko konstruiramo, dokler ga ne srečamo v realnem življenju. Samo kot anonimnež je primeren za to, da okoli njegove virtualne fizične in mentalne podobe ovijemo zajetno fantazijsko “štreno”.

Podobno strukturo zgodbe ima klasično modernistično delo Samuela Becketta *V pričakovanju Godota*, v katerem je vse, kar se dogaja, to, da se nič ne zgodi oziroma je dogajanje strukturirano kot pričakovanje prihoda Godota, ko bi se končno Nekaj zgodilo, pri čemer pa že vnaprej vemo, da je Godot zgolj metafora Niča, da nikoli ne more priti. Modernistični postopek – čeprav da videti, da je Godot zgolj učinek strukture – s tem da Godota ne pokaže, še vedno na določen način ohranja odprto možnost, da zadevo interpretiramo iz perspektive “odsotnega Godota”. Torej iz perspektive tega, da Godot preprosto manjka.¹⁶ Ta situacija je podobna Hitchcockovemu suspenzu oziroma “slepemu polju”, kjer je prava filmska groza vedno funkcija razmerja med pokazanim in nepokazanim, med (vidnim) poljem in tistim, kar je iz polja izključeno. Ogrožajoči objekt je, če ga ne vidimo, še toliko bolj grozen (predstavljamo si ga hujšega, kot je v resnici).¹⁷

To situacijo lahko primerjamo z Godotem, saj njegova odsotnost konstruira zajetno fantazmatsko zgodbo. Ker je zgolj odsoten, ga lahko ohranjamo pri življenju ves čas. Sporočilo in smisel drame *V pričakovanju Godota* je namreč med drugim tudi v tem, da nam pokaže, da igro strukture pravzaprav poganja neko prazno mesto, in vsak objekt-subjekt, ki se znajde na tem mestu, je zgolj pozitivacija te praznine. Vsakdo je torej primeren, da zasede to mesto, saj se tudi samo čakanje na Godota odvija zgolj v glavi potepuhov. To vlogo (Godota namreč) igra iz povsem strukturnih razlogov, zgolj zato, ker se je znašel na tem mestu, ne pa zaradi svojih dejanskih lastnosti.

Podobno kot je Godot zgolj odsoten, se dogaja tudi z internetskimi ljubimci in ljubimkami ali prijatelji in prijateljicami. Nekateri ljudje si bolj želijo ohranjati idealnega partnerja kot pa se spet srečati s “trdo” realnostjo. Prav zato (z gled e-romance) ne težijo vedno k temu, da bi se spoznali v živo. V tem primeru bi raz-

¹⁶ Riha, Žižek, 1985, 131–132.

¹⁷ Riha, Žižek, 1985, 130–131.

padla tudi celotna fantazijska projekcija, ki se je napletla v glavi posameznikov. Posamezniki si torej morda ne želijo realnih srečanj prav zato, ker želijo, da izbrana oseba še naprej igra natančno določeno vlogo, ki ji je bila dodeljena v trenutku, ko se je znašla na mestu izgubljenega partnerja. Svojega lastnega Godota potemtakem ne smejo nikoli srečati, saj s tem izgine sam Godot. Če pa ga srečajo, na mesto prejšnjega Godota prav gotovo pride nekdo drug.¹⁸

Namesto te interpretacije pa lahko v premislek ponudimo tudi stališče Johna Sulerja, ki se raziskovalno ukvarja s psihologijo kiberprostora, in preučuje komunikacijsko dinamiko v različnih kontekstih RPK. Z raziskovanjem značilnosti formiranja *on-line* odnosov po elektronski pošti je med drugim ugotovil, da nekateri ljudje redno komunicirajo s svojimi prijatelji ali kolegi, in sicer tako v neposredni konverzaciji kot tudi s pomočjo elektronske pošte. Suler v zvezi s tem opozarja, da so tovrstna dualna, dvokanalna razmerja lahko precej problematična. Zastopa namreč stališče, da se lahko ti dve medsebojni interakciji (torej *off-line* in *on-line* interakcija med dvema osebama) izrazito razlikujeta in da se lahko zgodi, da prične odnos operirati na dveh različnih psiholoških ravneh. Zaradi manka nekaterih signalov/znakov, ki so značilni za neposredno komunikacijo (gestikulacija, očesni stik, intonacija v diskurzu), pričneta partnerja v komunikaciji po e-pošti izražati bistveno več intimnejših misli in se bolj razkrijeta pred partnerjem, kot bi se sicer, če bi neposredno komunicirala. Če se to izražanje intimnosti ne prične posredovati tudi v neposredni komunikaciji, lahko začne nastajati vedno večja (psihološka) vrzel med neposrednim odnosom in računalniško posredovano interakcijo med partnerjema/prijateljema. V takem primeru lahko postane v situaciji neposrednega srečanja težje komunicirati o stvareh, ki sta si jih predhodno sporočila oziroma izpovedala po e-pošti. Zato lahko postanejo tovrstna *off-line* srečanja izrazito neprijetna, če ne celo stresna.¹⁹

Tovrstnih situacij je verjetno kar nekaj, tudi tisto o *e-romanci* med dvema sodelavcema v veliki korporaciji bi lahko uvrstili v ta kontekst. Prestavljanje medsebojnega razmerja v "višjo prestavo" lahko v *on-line* interakciji poteka bistveno hitreje, kot se to običajno pripeti v neposredni komunikaciji. Vse pa je zopet odvisno od posameznikov. Nekateri vseeno raje "menjajo prestave" v neposrednem odnosu, kjer moraš prestavo tudi dosledno zamenjati, z vsemi posledicami, ki

¹⁸ Praprotnik, 2003, 50–51.

¹⁹ Suler, 2003, 24.

temu sledijo. Zastavlja se tudi vprašanje, ali bi bila tovrstna vrzel med intimnostjo v neposredni komunikaciji in intimnostjo v RPK problem tudi v primeru, če bi bila situacija obratna, torej v situaciji, ko bi si partnerja v srečanjih v živo izmenjala veliko intimnih občutkov in bi to razmerje skušala nadaljevati še po e-pošti? Ali bi v tem primeru tudi prišlo do vrzeli oziroma ali bi se odnosa po obeh komunikacijskih kanalih uskladila?

STE KAJ INTERAKTIVNI?

“These people aren’t computer addicted, they’re communications addicted. They’re addicted to the particular level and class of communication they get on those systems – there’s no physical danger, there’s a constantly changing variety of people to communicate with ... It’s a place where you can meet real people and have real conversations with them, and that’s all very attractive.”²⁰

Mladen Dolar v članku Interpasivnost²¹ razpravlja o konceptu interpasivnosti kot opoziciji do koncepta interaktivnosti. Govor je o “paradoksnih človeški zmožnosti delegiranja svoje ‘pasivnosti’, svojega ‘občutenja’ na druge”, zgledi pa so tibetanski molilni mlinčki ali žalovalke, tudi tako imenovani *canned laughter*, to je ‘konzervirani smeh’, ki spremlja številne televizijske oddaje, v katerih se televizija ‘smeje namesto nas’. Pasivnost kot drža namreč ni videti posebno priljubljena, zlasti ne v sodobnih družbah, kjer je eno od udarnih gesel ravno interaktivnost, ki pomeni izhodišče za hvalnico določenim oblikam sodobnih medijev in njihovim domnevnim prednostim. Posamezniki si torej težko obetajo sloves od tega, da bi priznali lastno pasivnost. Dolar nadaljuje: “Prej lahko domnevamo, da bo človek prišel na slab glas, če bo javno priznal, da gleda npr. televizijske oddaje, ki jih spremlja *canned laughter*, ‘konzervirani smeh’ – oddaje, ki jih pokriva nova angleška beseda *sitcom*, situacijske komedije, ki so, kolikor vem, prve uvedle ta nadvse nenavaden fenomen. Še bolj bi škodilo priznanje, da lahko človek ob tem uživa. Kakšne vrste užitek bi si lahko obetali od tega? Brez dvoma gre za užiti-

²⁰ Pavel Curtis, raziskovalec na Xerox’s Palo Alto Research Center; v intervjuju z Jasonom Snellom, 2. december 1993. Pavel Curtis je avtor in operater objektno orientiranih virtualnih skupnosti Lambda MOO (MOO pomeni objektno orientirani MUD), ki je eden od najpopularnejših večuporabniških sistemov, tako imenovanih MUD (MUD = *Multi User Dimensions*), Snell, 2004, 3.

²¹ Dolar, 1997.

tek, ki ga ne gre javno obešati na velik zvon, za drobni, 'umazani' privatni užitek, ki očitno meji na nekaj perverznega, za skrivni užitek povezan s krivdo. Ni se težko predstaviti kot junak interaktivnosti, kot nekdo, ki jemlje stvari v svoje roke, jih soustvarja s svojo kreativnostjo, obstoječim idealom dodaja nove, si ne pusti narekovati, temveč tako rekoč udari nazaj – skratka kot nekdo, ki je subjekt (četu tudi v nekoliko dvomljivem pomenu kmeta v globalni vasi). Toda interpasivnost? Ta drža bi se težko potegovala za 'glamour'. Videti je, da je v pasivnosti nekaj sramotnega in poniževalnega."²²

Kaj je torej interaktivnost? Ta koncept se je na široko pričel pojavljati z nastopom novih komunikacijskih tehnologij, zlasti z nastopom interneta. Tehnologija interneta namreč zaradi specifičnih tehnoloških možnosti omogoča novo obliko komunikacije, internet predstavlja kot prvi *many-to-many* medij, medij, ki omogoča hitro in večsmerno komunikacijo, ki uporabnika ne vzdržuje več v pasivni vlogi prejemnika sporočil, temveč mu omogoči aktivno, dialoško oziroma poliloško interakcijo. Računalniško posredovana komunikacija omogoča vzpostavljanje zelo pestrih medsebojnih odnosov in nudi skoraj neomejene možnosti komuniciranja, vse to pa spodbuja med drugim tudi anonimnost in v temelju inverzen proces spoznavanja sogovorcev. Virtualne konverzacije in zmenki se razvijajo, kot pravi Albert Benschop²³ "*from inside to outside*"; najprej smo torej soočeni z medsebojno (tekstualno) komunikacijo o različnih (osebno obarvanih) vsebinah (*inside*), šele nato pa (lahko) spoznamo drugo, se pravi fizično plat osebe (*outside*). To strukturno značilnost računalniško posredovane komunikacije najpogosteje slišimo kot tisto značilnost, ki omogoča tej komunikaciji demokratizacijski učinek, saj so v tem mediju končno prišle do veljave prave informacije o sogovorniku, torej njegova mnenja, vrednote, ne pa barva kože, spol in podobno. Taka mnenja posamezniki z *on-line* zmenki pogosto omenjajo: "*One of the best things about Net dating is that you're not prejudiced by appearance. You can judge brothers by their wit and intelligence, not by how they rate on your personal Denzel²⁴ meter.*"²⁵

Interaktivnost kot prav tako pomembna prednost interneta pa se pravzaprav ne izkaže kot prednost, ampak včasih na svojevrsten način zgolj kot cena, ki so

²² Dolar, 1997, 9–10.

²³ Benschop, 2004, 7.

²⁴ Uporabnik v tem primeru verjetno misli na znanega ameriškega igralca Denzla Washingtona, ki je za veliko ljudi nekakšen standard atraktivnosti in (spolne) privlačnosti.

²⁵ McLean, Greaves, 2004, 3.

jo ljudje pripravljani plačati, da lahko sodelujejo v tem prostoru. Če se ozremo na sam spletni promet, lahko namreč hitro opazimo, da interaktivnost pravzaprav ni vedno tisto, po čemer ljudje tako neznansko hlepijo. Interaktivnost pomeni možnost neomejenega izbiranja različnih komunikacijskih interakcij in je možnost aktivnega uveljavljanja odnosa do spletnih vsebin, bodisi spletnih strani ali pa forumov. Vendar pa ta informacijska avtocesta ljudi niti ne fascinira, vsaj ne vseh. "Vprašaj ljudi, na katerih straneh so, in vsi so specializirani: Argentinci so na argentinskih straneh in tako dalje. Zlasti Argentinci zunaj Argentine. Ali pa strani gayev in lezbijk ali klub ljubiteljev aeronavtike ali katerekoli od nešteti specializiranih strani. Zato v tem smislu nikakor ne moremo govoriti o superavtocesti. To je bolj podobno novi vrsti oddajanja."²⁶

Zato bi lahko rekli, da posamezniki v virtualnem prostoru ne iščejo toliko širine kot pa zlasti istost, seveda na drugačen način. Obstaja nov kanal za posredovanje socialnih reprezentacij in klasičnih ideoloških elementov, kot je nacionalna skupnost. Tako hvaljena in propagirana širina, ki naj bi jo ponujal internet, znan tudi kot informacijska avtocesta, je morda zgolj totemska maska. Kot pravi Anderson, ljudi ta avtocesta pravzaprav sploh ne zanima preveč: "Všeč jim je, da obstaja tristo kanalov, a jih v resnici ne uporabljajo. Hočejo, da so na voljo, dejansko pa sledijo le dvema ali trem. Zato mislim, da gre za nekakšno fetišiziranje pojma izbire."²⁷

Podoben problem kot z interaktivnim udejstvovanjem na internetu pa je tudi v polju konverzacije in medsebojnih odnosov. Demokratizacijski učinek, ki ga omogoča tekstualna interakcija, namreč pelje k nekakšnemu faustovskemu paktu tipa nič ni zastonj.

Res je namreč, da tovrstno inverzno spoznavanje ljudi omogoča manjšo možnost stereotipiziranja in zavračanja ljudi na podlagi fizičnih lastnosti, hkrati pa tudi drži, da kljub odsotnosti fizičnih lastnosti ljudje vseeno ustvarjajo podobe o sogovornicah. Po drugi strani pa je zanimivo, da prav ta inverznost in spričo teksta vzpostavljena anonimnost omogočata tako imenovani elektronski oportunitizem. S tem pojmom so nekateri opisali specifičnost komunikacijske dinamike na internetu, kjer se prejemnik sporočila lahko kadarkoli odloči, da konča interakcijo ali pa jo nadaljuje in se spremeni v pošiljatelja. Ta odločitev ni nepomembna in

²⁶ Anderson, 1999, 4.

²⁷ Anderson, 1999, 4.

je zlasti odvisna od tega, kako prejemnik interpretira situacijo, kakšni so njegovi osebni cilji in katerim socialnim normam se podreja v komunikaciji.²⁸ Za uporabnike pa je pomemben še en element. Njegovo pomembnost mu pripisujejo uporabniki sami, to pa seveda največ šteje, če hočemo ugotoviti, kako sami uporabniki razumejo sebe in svojo interakcijo v tem prostoru. Vse *on-line* pojave moramo venomer gledati zlasti z vidika pomembnosti, ki ga ima neki pojav za posameznike, gre torej za pomen, ki ga posameznik pripiše socialni situaciji ali neki stvari. McLean Greaves na primer opisuje svoje bolj ali manj romantične izkušnje, ki jih je dobil z dopisovanjem po elektronski pošti: “*Although I really wasn’t interested in dating (due to an ongoing threesome with a demanding career and a subservient 486 laptop) cyberromance was the sole exception. After all, there is no need for nouveau dinners, frivolous clothing or nocturnal debates about who gets to sleep in the wet spot. Like television, cyberspace offers romance conveniently packaged in a 14-inch screen without commercial breaks.*”²⁹ Internet vsekakor omogoča posameznikom raznovrstno nadzorovanje elementov; omogoča natančno nadzorovanje besed, torej skrbno kontroliranje besed (*expressions given*, kot bi rekel Goffman³⁰). Internet omogoča *the art of impression management*, torej idealno reprezentacijo posameznika. Izraz se navezuje na tehnike, ki jih uporabljajo ljudje za nadzorovanje vtisov, ki jih drugi ljudje dobijo o njih. Internet omogoča večji nadzor nad komunikacijsko dinamiko, saj lahko kontroliramo, kdaj, s kom in koliko časa bomo komunicirali. Prihranek energije lahko ugotovimo še na (vsaj) dveh ravneh:

1. Odsotnost socialnokontekstualnih znakov/signalov so v RPK nadomestile precej inovativne jezikovne rabe, ki naslovniku omogočajo prepoznavanje pravilne komunikacijske intence pošiljateljev; pošiljatelji namreč uporabljajo poseben sistem znakov, tako imenovane smeške (angl. *emoticons, smileys*), in še nekaj drugačnih jezikovnih standardizacij, s čimer so skušali nadomestiti nekatere običajne kontekstualizacijske signale (angl. *contextualization cues*),³¹ ki se pojavljajo v

²⁸ Riva, Galimberti, 1998, 21.

²⁹ McLean, Greaves, 2004, 1.

³⁰ Goffman, 1959.

³¹ Z izrazom kontekstualizacijski signal označujemo jezikovne signale, ki so pogosto produktivni in omogočajo razumevanje sociokulturnih vidikov pomena v situaciji. Pojem lahko posplošimo tako, da označuje vsako jezikovno sled kontekstualizacijskega procesa, Verschueren, 2000, 165. Več o vlogi kontekstualizacijskih signalov Gumperz, 1982, poglavje “Contextualization conventions”, 130–152.

neposredni komunikaciji. Taka kodirana komunikacija pa je po drugi strani izrazito enostavna za uporabo, saj je uporabnik računalniško posredovane komunikacije prisiljen upoštevati samo nekaj v tej komunikaciji oblikovanih jezikovnih rab (VELIKE ČRKE pomenijo kričanje). Posamezniki namreč morajo za posredovanje določenih komunikacijskih signalov in intenc zgolj natipkati nekaj simbolov ali besed, ki pa imajo (in to je bistveno) že izrazito konvencionalni, standardizirani pomen. V neposredni komunikaciji, kjer imamo na voljo več socialno-kontekstualnih signalov, smo nekako bolj odgovorni za uspešno komunikacijo, za ustrezen sprejem sporočila; na voljo imamo jezik, roke, noge, obrazno mimiko, intonacijo. Prav zaradi "rodovitne", torej pestrejšše, raznolike narave neposredne komunikacije smo v večji meri sami odgovorni za uspešnost komunikacije, odgovorni smo za to, v kolikšni meri bodo naslovljenci prepoznali našo komunikacijsko intenco. V "nerodovitni" RPK pa se torej lahko vsaj deloma prepustimo ugodju, ki nam ga omogoča zgolj na tekstu zasnovana komunikacija. Poznavanje nekaterih standardiziranih jezikovnih rab (smeški, velike črke) je namreč pravzaprav vse, kar lahko sami storimo, da omogočimo uspešno komunikacijo. Nekatere komunikacijske spodrsaljaje lahko pripišemo nejasni tehnologiji ali pa (komunikacijsko) okornemu prejemniku sporočila. Na tem mestu lahko omenimo še lingvista Davida Crystala, ki navaja komentatorja, ki je elektronski diskurz označil s terminom "metakomunikacijski minimalizem" in ga opisuje na naslednji način: *"Textual cyberspace filters away all qualities of a personal self save the highly mediated, acutely self-conscious elements that appear in written language. Phatic or metacommunicative cues, the linguistic and paralinguistic signs that maintain cognizance of the social relation between the sender and receiver of a message, are drastically reduced in this medium."*³²

2. Joseph Walther in Lisa Tidwell³³ ugotavljata, da računalniško posredovana komunikacija pogosto posreduje neverbalne signale z "na čas povezanimi sporočili". Različna uporaba časa pošiljanja lahko sporoča naslovnikom določene informacije. Na podlagi raziskovanja trdita, da je čas intrinzični del naše socialne interakcije in da čas pošiljanja sporočila posreduje poseben pomen. Kako je torej čas uporabljen, lahko pomaga udeležencem opredeliti naravo in kvaliteto medsebojnega odnosa. V raziskavi sta uporabila 2 spremenljivki: čas pošiljanja sporoči-

³² Crystal, 2001, 41.

³³ Citirano po Chenault, 1998, 13.

la in reakcijski čas. Slednji pomeni časovno razliko, torej koliko časa je trajalo, da je pošiljatelj prejel odgovor. Skušala sta ugotoviti, kako takšna manipulacija s časom vpliva na percepcijo intimnosti/afekcije v računalniško posredovanih sporočilih. Čeprav je na primer e-pošta asinhroni tip komunikacije, lahko tu čas direktnije nadzorujemo in z njim manipuliramo.³⁴ Vsak, ki je že imel izkušnjo s pošiljanjem elektronske pošte in ki je hkrati vedel, da je prejemnik na zvezi (nekateri imajo celo vgrajen program, ki jih sproti opozarja na novo e-pošto), vendar ne odgovarja na poslano pošto, zelo dobro ve, da ažurnost reagiranja (torej kako hitro se je prejemnik sporočila odzval) lahko vpliva na pošiljateljeve občutke. Če prejemnik pošte hitro odpiše, se to lahko interpretira kot zanimanje tega posameznika za pošiljatelja ali za njegov problem. Počasno reagiranje na e-pošto v tej isti situaciji pa lahko šteje kot ignorantsko, snobovsko in podobno.

Njuni hipotezi sta bili:

a) čas je v interakciji z vsebino sporočila, iz česar sledi: socialno sporočilo, ki je poslano ponoči, je bolj intimno/bolj afektivno kot pa socialno sporočilo, ki je poslano podnevi. K obveznosti usmerjeno sporočilo (angl. *task message*), ki je poslano ponoči, je manj intimno kot podnevi poslano tovrstno sporočilo.

b) čas je v interakciji z vsebino sporočila še na en način: počasen odgovor na socialno sporočilo je bolj intimen/bolj afektiven kot ažuren/hiter odgovor na socialno sporočilo. Ažuren/hiter odgovor na k cilju usmerjeno prošnjo (angl. *task request*) je intimnejši kot počasen odgovor na tovrstno, k določenemu (delovnemu) cilju usmerjeno prošnjo.³⁵

In končno internet omogoča nadzor nad fizičnim dogajanjem, omogoča izbiro, kdaj, če sploh kdaj, se bomo srečali z določeno osebo še na "trdih tleh", torej iz oči v oči. Že omenjena strukturna značilnost spoznavanja sogovorcev "*from inside to outside*" velja za demokratizacijski učinek, po drugi strani pa ji posamezniki torej pripišejo še udobnost. Računalniško posredovana komunikacija namreč omogoča kontrolirano konverzacijo, saj lahko z ljudmi zgolj komuniciraš

³⁴ Manipulacija s časom je tipično prisotna tudi pri mobilnih telefonih, kjer na primer vemo, ali je naslovljenčev telefon zabeležil klic ali je telefon odklopljen. Tudi tu hitrost reagiranja lahko kaj pove o prejemniku, hkrati pa je tudi res, da posamezniki oblikujejo svoja interna pravila komunikacijskega obnašanja. Nekateri so stalno *online*, drugi imajo mobilitel strogo za funkcionalne namene in nadzorujejo, kdaj bodo dostopni, tretji pa ga sploh nimajo.

³⁵ Chenault, 1998, 13.

po internetu, nadaljnje korake, ki peljejo v *off-line* interakcijo pa povsem nadzorujemo, kar je po eni strani varnostni ventil, hkrati pa tudi od večine posameznikov točno prepoznana prednost oziroma udobna lastnost. Pravzaprav se posamezniki, kadar razpredajo o prednostih računalniško posredovanega komuniciranja in ko pojasnjuje značilnosti te komunikacije, sami nekako ujamejo na laži. Po eni strani smo stalno soočeni z argumenti o demokratizacijskem učinku, o prednostih anonimnosti in breztelesnosti, ki omogoča, da se v medsebojnih odnosih in v komunikaciji končno izpostavijo relevantnejše informacije o sogovorniku, torej argumenti besed, ne pa argumenti barve kože, spola ali nacionalnosti, socialnega oziroma premoženjskega statusa. Hkrati lahko slišimo tudi argument o interaktivnosti, ki je že skoraj zapovedana vrednota. Po drugi strani pa je koristno, če se na tem mestu še enkrat spomnimo, na kaj opozarjajo izkušeni uporabniki RPK, zlasti tisti, ki so izkusili internetno romanco. Vsekakor omenjajo udobno lastnost, da pri e-zmenku ni treba iti v fizično realnost, ni treba skrbno izbrati garderobe za večerjo ob svečah (to tudi sicer ni potrebno, če se odločimo za večerjo v živo), virtualni zmenki torej odstranijo vso "embalžo", vse potencialne "šume", ki se pojavljajo v neposredni interakciji. Toda če prav pomislimo, je lahko taka drža pod krinko interaktivnosti izrazito pasivna.

Na tem mestu moramo posebej opozoriti, da nikakor ne trdimo, da skušajo ljudje ohranjati le neobvezen e-odnos in da je to prevladujoča raba interneta. In seveda tudi če želijo neosebne odnose, je to povsem njihova osebna stvar. Računalniško posredovana komunikacija kljub pregovorno skopi ortografiji vseeno omogoča, da ljudje komunicirajo na način, ki zadovolji njihove (komunikacijske) potrebe. Z računalniško posredovano komunikacijo je torej možno vzpostavljati enako široko paleto bolj ali manj kompleksnih medsebojnih odnosov, kot to počnemo v neposredni komunikaciji. Naš namen je torej zgolj opozoriti, da ta medij preprosto omogoča tip komunikacije, ki prej ni bil možen. Samo dejstvo, da lahko imajo ljudje zelo brezosebne odnose, seveda nikakor ni posledica takšnega ali drugačnega medija ali njegovih (tehnoloških) značilnosti, ampak je to zavestna odločitev posameznika, ki želi imeti tovrstne odnose. Internet je morda samo bolj natančno omogočil, da se ljudje pokažejo še v drugi luči, da torej v popolnosti izrazijo ves svoj interpasivni potencial. Možnost pasivizacije so torej sprejeli samo nekateri posamezniki, kar pomeni, da je problem v posameznikih, ne pa v tehnologiji. Opozoriti želimo torej zgolj na možnost, da lahko kakšno "pomanjkljivost" RPK (anonimnost, odsotnost konteksta) posamezniki na internetu stra-

teško izkoristijo. Posamezniki se namreč lahko vključujejo v zeleni tip RPK, ker skušajo ohranjati ali pa reproducirati venomer isti tip (nefizičnega) odnosa, ker pač želijo kontrolirati kontekstualne parametre situacije, ali ker želijo kontrolirati, kakšen tip informacij bodo posredovali.

V neposredni komunikaciji smo na primer bolj ali manj prisiljeni vključiti celotno paletu lingvističnih in paralingvističnih aktivnosti (tudi tisto, česar ne želimo vključiti v komunikacijo, pravzaprav pogosto "pricurjla skozi" komunikacijo). Neposreden fizični stik dveh ali več sogovorcev je vsekakor nekakšen stres, ki se mu na internetu lahko izognemo. Posamezniki lahko "v imenu bolj demokratičnega, neprisilnega, emancipirajočega medija" namerno izberejo medij, ki sam na sebi ne omogoča vseh korakov, ki so značilni za neposredno komunikacijo. Ker internet ne omogoča fizičnega stika (neposredne komunikacije, upoštevanja standardiziranih pravil menjave govorcev, prisiljenega objemanja, rokovanja), se lahko posamezniki kar sami zaslepijo za spoznanje, da so oni sami tisti, ki zares ne želijo fizičnega stika. RPK namreč nudi varno okolje, kjer smo končno gospodarji svojih želja, saj lahko nadzorujemo skoraj vse; nadzorujemo "do kam bomo šli", ali bomo torej le klepetali z virtualnim ljubimcem, ali bomo naš odnos preobrazili v materializirano obliko.

Prav značilnost RPK, da ta komunikacija sama na sebi ne omogoča materialnih dejanj, je lahko glavni dobitek na tomboli medsebojnih odnosov. RPK kot medij ima svoj nedoumljivi in končni "plafon", prek katerega preprosto ne moremo (tu zanemarimo, da obstajajo video in avdio povezave, sinhrona komunikacija, računalniški stimulatorji, ki simulirajo različna materialna dejanja). Posamezniki so se v RPK prisiljeni prilagoditi omejujočemu mediju in vzpostaviti drugačne odnose, saj materialnih niti ne morejo vzpostavljati. V tem primeru lahko torej na medij delegirajo svojo pasivnost, njemu pripišejo odsotnost širše oblikovanega odnosa. Svojo pasivnost, svoj drobn, umazani, privatni užitek lahko pripišejo oziroma delegirajo na omejujoči medij; ta je kriv, da ne morejo v polnosti oblikovati odnosa. Hkrati pa je ta umazani užitek, užitek udejstvovanja v od zunaj, torej "s strani računalnika" vsiljeni pasivni drži eden izmed motivov, zakaj komunicirati prav v tem virtualnem okolju.

Virtualni prostor interneta je vsekakor podoben vsakdanjemu življenju. Tudi tu se soočamo s precej podobnimi problemi; konec koncev smo tudi na internetu zgolj "bitja na tipkovnici", se pravi vselej že subjekti, pripeti na določene re-

prezentacije in v ideologiji. Predstavljeni problemi odslikavajo zgolj delček zanimivih problemov, s katerimi se ukvarjajo raziskovalci in tudi tisti, ki "naseljujejo" ta prostor. Nancy K. Baym³⁶ je v intervjuju za revijo *Metrotimes* izjavila: "Everything bad that happens online happens offline too".

Verjetno se lahko strinjamo, da "ni vse zlato, kar je online", vendar tudi ne drži, da je virtualni prostor predvsem in zgolj nekaj negativnega. Take izključujoče pozicije so prej znamenje nezmožnosti privzeti odgovorno držo in se soočiti s kar največ vidiki problema. Tudi problematika razvijanja in ohranjanja *on-line* odnosov je zelo izmuzljiva problematika, kjer lahko najdemo verjetno toliko interpretacij, kolikor ljudi bomo povprašali, kaj si mislijo o takem razmerju. Ali je torej v resnici sploh pomembno raziskovati, zakaj je tolikšen interes za *on-line* zmenke ali za *on-line* klepetanje, ki lahko preraste v resno zvezo. Nam lahko pomaga, če zgornjo trditev postavimo v pozitivni obliki in jo oblikujemo tako: "Everything good that happens online happens offline too". Oziroma v vprašalni obliki: "Everything good that happens online happens offline too"?

Če torej na problematiko računalniško posredovane komunikacije gledamo skozi "optiko" *social pain or social gain?*, se kar sami prikrajšamo za prava vprašanja. Take izključevalne distinkcije namreč delajo razliko na mestu, kjer ni pravega vzroka, s samim pojavljanjem pa tako rekoč performativno vzpostavljajo diskusijo znotraj napačnega horizonta. Prav zato pa včasih rečemo, da je zmagovalec ideološkega diskurza tisti, ki določa polje relevantnosti, polje diskutabilnosti; zmagovalec je tisti, ki določi vprašanje, saj s tem določi tudi horizont možnih odgovorov.

BIBLIOGRAFIJA

- Anderson, B. (1999): "So ljudje zaradi interneta bolj svetovljanski? Ne", intervju z Benedictom Andersonom, *Novi razgledi*, Ljubljana, 3/1130.
- Anstey, S. (1999): "Module 3: On-Line Personal Relationships. University of Wisconsin, Milwaukee", <http://www.uwm.edu/Course/com813/anstey3.htm>.
- Baym, N. K. (1998a): "The Emergence of On-Line Community", v: Jones, S. G., ur., *Cybersociety 2.0; Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, Thousand Oaks, London, New Delhi, SAGE Publications, 35–68.

³⁶ Baym, 1998b, 6–18

- Baym, N. K. (1998b): "Bonding by modem: An interview with Nancy Baym", *Metrotimes; metrodetroit's news, arts & culture weekly*, <http://www.metrotimes.com/news/stories/webex/18/44baym.html>.
- Benschop, A. (2004): *NetLove and CyberSex; The (im)possibilities of bodiless intimacy*, <http://www2.fmg.uva.nl/sociosite/websoc/love.html>.
- Chenault, B. G. (1998): "Developing Personal and Emotional Relationships Via Computer-Mediated Communication", *CMC Magazine*, maj 1998, <http://www.december.com/cmc/mag/1998/may/chenault.html>.
- Crystal, D. (2001): *Language and the Internet*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Dijk, J. van (1999): *The Network Society; Social Aspects of New Media*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Dolar, M. (1997): "Interpasivnost", *Filozofski vestnik/Acta Philosophica*, XVIII/3, 9–30.
- Goffman, E. (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*, Harmondsworth, Penguin.
- Gumperz, J. J. (1982): *Discourse strategies*, Cambridge, Cambridge University Press.
- McLean, G. (2004): "He typed, she typed – two people discuss the cyberdates they had with each other on the Internet; includes tips on cyber-etiquette", http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m1264/is_n10v26/ai_17764987/print.
- Nastran Ule, M. (2000): *Sodobne identitete: v vrtnicu diskurzov*, Zbirka Sophia, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Poster, M. (1998): "Virtual Ethnicity: Tribal Identity in an Age of Global Communications", v: Jones, S. G., ur., *Cybersociety 2.0; Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, Thousand Oaks, London, New Delhi, SAGE Publications, 184–211.
- Praprotnik, T. (2003): *Skupnost, identiteta in komunikacija v virtualnih skupnostih*, Ljubljana, ISH.
- Riha, R., Žižek, S. (1985): *Problemi teorije fetišizma*, Ljubljana, Analecta.
- Riha, R. (1997): Modeli politične subjektivacije – 3, pisna različica predavanja na ISH, Ljubljana, modul *Teorija institucije in konstrukcije subjekta*.
- Riva, G., Galimberti, C. (1998): "Computer-mediated communication: identity and social interaction in an electronic environment", unrevised version of the paper published by the journal *Genetic, Social and General Psychology Monographs*, 124, 434–464. http://www.heldref.org/html/body_mono.html.

Snell, J. (2004): *Turn On, Log In, Drop Out: The social world of the Internet*, Masters Thesis, UC Berkeley Graduate School of Journalism, <http://www.intertext.com/jason/thesis.html>.

Suler, J. (2003): "E-Mail Communication and Relationships", <http://www.rider.edu/~suler/psyber/emailrel.html>.

Verschueren, J. (2000): *Razumeti pragmatiko*, Ljubljana, Založba cf*.